

Grochowski, Leonard

"Le temps des professeurs : analyse socio-historique de la profession enseignante au Portugal (XVIIIe-XXe siècle)", António Nóvoa, Lisboa 1987 : [recenzja]

Rozprawy z Dziejów Oświaty 34, 175-178

1991

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

António Nóvoa, LE TEMPS DES PROFESSEURS. ANALYSE SOCIO-HISTORIQUE DE LA PROFESSION ENSEIGNANTE AU PORTUGAL (XVIIIe – XXe SIÈCLE). Préface de Daniel Hameline. Vol. I – II, Lisboa 1987, Instituto Nacional de Investigação Científica, ss. XXVIII + 939. [Série] Pedagogia 5.

Kolejnym i zarazem znaczącym wyrazem postępujących w krajach zachodnich badań historyczno-oświatowych jest prezentowana dwutomowa książka, która ukazała się przed paru laty (1987) w wersji francuskiej pod tytułem: *Czas profesorów. Analiza socjologiczno-historyczna zawodu nauczycielskiego w Portugalii (XVIII – XX w.)*. Obejmuje ona w swej treści problematykę historyczno-pedeutologiczną, przy zastosowaniu też elementów metodologii socjologicznej, kraju, który w naszych polskich zainteresowaniach badawczych pozostaje mało znany. Mając przeto możliwość omówienia jej, stawia się tym samym nieduży wprawdzie, lecz istotny krok na drodze zbliżeń i wzajemnego poznania podstawowych zagadnień naukowych w interesującej nas dziedzinie. A tym większe może budzić zainteresowanie prezentowana książka, iż dotyczy ważnej i interesującej problematyki. Jak wskazuje bowiem bogata w sensie naukowym treść, książka poświęcona jest historii powstania, wyodrębniania się i rozwoju zawodu nauczyciela szkoły początkowej w Portugalii. Obejmuje zatem ważną z wielu względów problematykę narodzin i ewolucji tej grupy społeczno-zawodowej nauczycieli, dzięki pracy których przeważająca większość dzieci i młodzieży bez względu w zasadzie na ich uwarunkowania społeczne i majątkowe zawdzięcza pierwociny i podstawy wiedzy i wychowania.

Ramy chronologiczne książki i przedstawionej w niej problematyki mieszczą się w granicach od 1759 do 1933 r. Ten zakres czasowy został w pewnym stopniu poszerzony, aczkolwiek tylko w formie dodanych dwóch krótkich zarysów historycznych działalności nauczycielskiej, które stanowią swego rodzaju i wprowadzenie, i epilog podstawowej problematyki pracy. Pierwszy zarys obejmuje okres tej działalności od XVI do połowy XVIII w., drugi od 1933 r. do połowy lat osiemdziesiątych. W ten sposób publikacja ukazuje dzieje nowożytne i współczesne zawodu nauczyciela portugal-

skiego szkoły I stopnia ze szczególnie szeroko i wnikliwie potraktowanym i omówionym 175-letnim okresem – nazwanym przez autora niemal literacko – „Czasem profesorów”, w którym dokonały się najgłębsze przeobrażenia w strukturach tej grupy społeczno-zawodowej nauczycieli, określanych wtedy mianem profesorów, o czym słów kilka niżej.

Autorem książki jest prof. António Nóvoa, z pochodzenia Portugalczyk, który w ramach swoich wieloletnich prac naukowych w dziedzinie historii szkolnictwa, wykonywanych w charakterze asystenta przy Wydziale Psychologii i Nauk o Wychowaniu Uniwersytetu Genewskiego, opracował ją i obronił jako tezę doktorską i zarazem przygotował w całości do druku. Opublikowana sumptem portugalskiego Instytutu Narodowego Badań Naukowych w nakładzie 1000 egz., ukazała się jako dwutomowa edycja, paginowana w systemie ciągłym; w sumie na jej objętość składa się aż 967 stron druku wykonanego na ładnym kredowym papierze.

Rozprawa, pojawiając się na półkach księgarskich, wnet zyskała opinię poważnego osiągnięcia naukowo-edycyjnego w dziedzinie historii wychowania w Portugalii. O jej dużych walorach naukowych dowodzą m.in. oceny wydane przez francuskich specjalistów. Pierwsza, pióra prof. Daniela Hameline'a, historyka myśli pedagogicznej, ukazała się łącznie z omawianą książką jako jej przedmowa; w swej ocenie podnosi Hameline wysoką wartość naukową pracy ze wszystkimi podstawowymi atrybutami, a zwłaszcza jej gruntowną podstawę źródłową, krytycyzm w interpretacjach oraz szerokie i wnikliwe ujęcie problematyki (s. XVII – XXV). Z dużym też uznaniem przez uwydatnienie w.w. walorów naukowych, łącznie z zaakcentowaniem jej nowatorskiego charakteru, została przyjęta książka António Nóvoa'y przez historyków związanych z Zakładem Historii Wychowania Instytutu Narodowego Badań

Pedagogicznych w Paryżu (por. recenzja Maurice'a Grubelliera w: „Histoire de l'Éducation”, 1988, nr 38, s. 129–132).

Istotnym atrybutem wartości naukowej książki jest niewątpliwie jej podstawa źródłowa. Autor wykorzystał wiele zespołów akt rękopiśmiennych zebranych w kilkunastu archiwach portugalskich, w większości przebadanych i wyzyskanych po raz pierwszy. Penetrując równolegle biblioteki, badał zarówno materiały źródłowe drukowane, głównie urzędowe, jak również w niezwykle dużym zakresie literaturę przedmiotu: portugalską, następnie francuskojęzyczną oraz paru innych krajów zachodnich. O rozmiarach pracy autora wykonanej w tej dziedzinie świadczą zamieszczone w końcowej partii drugiego tomu wykazy, które w odniesieniu do źródeł obejmują 23 strony (s. 794–816), a literatury aż 67 stron (s. 817–883).

Innym ważnym przymiotem pracy – wynikającym zresztą z wyżej zasygnalizowanego – są szerokie i wnikliwe, a zwłaszcza nowatorskie ujęcia prezentowanej problematyki. Na tego typu formy opracowania składają się m.in. przytoczone podstawowe elementy historii politycznej i społecznej Portugalii, z jej przełomowymi okresami i podejmowanymi reformami, a zwłaszcza duże partie z dziejów szkolnictwa, głównie na szczeblu początkowym, i z podkreśleniem również takich momentów, które stanowiły o postępie, a także wyrażały tendencje dekadencjne czy regresu. Wyudatnione też zostały niektóre trendy cywilizacyjne i kulturowe społeczeństwa portugalskiego, które kształtowały się pod wpływem i w związku z poziomem funkcjonowania edukacji szkolnej, a co znajdowało wyraz w dokonujących się procesach alfabetyzacji, warunkujących paralelnie rozmiary zjawiska analfabetyzmu.

W szczegółowej prezentacji podstawowej problematyki książki autor opierając się na wielu przebadanych materiałach zwrócił główną uwagę na dwa okresy, które w jego przekonaniu miały zasadnicze znaczenie. Nazwał je okresami o kluczowym znaczeniu (*périodes-clefs*), a które – można by dodać – stanowiły swoiste cezury ukazanego procesu profesjonalizacji działalności nauczycielskiej w Portugalii (s. 13). Pierwszy okres, przypadający na lata 1759–1794, obejmował reformy przeprowadzane przez pierwszego ministra króla Józefa I, S. J. Pombala (1699–1782), również w dziedzinie szkolnictwa; działania te, podejmowane głównie w latach 1759 i 1772, związane były z sekularyzacją i próbami modernizacji szkół portugalskich, co miało decydujący

wpływ na początkowe formy profesjonalizacji ówczesnych nauczycieli również na szczeblu szkolnictwa początkowego oraz na wzrost ich stanu ilościowego. Drugi okres o kluczowym znaczeniu w omawianej sprawie mieścił się w obrębie czasowym lat 1901–1933, w ramach których pod wpływem dalszych reform, przeprowadzanych głównie przez rząd I Republiki (1910–1926), nastąpiły kolejne postępowe procesy profesjonalizacji nauczycieli, związane z podnoszeniem ich kwalifikacji, stabilizacją ich statusu oraz aktywizacją w działaniach ruchu związkowego. W związku z wprowadzaniem w następnych latach (1926–1933) nowego ustroju politycznego pn. Nowego Państwa procesy te kończyły swój żywot, otwierając drogę innym.

To szczególne zainteresowanie autora problematyką historyczno-pedeutologiczną powiązaną z dwoma okresami o przełomowym znaczeniu znalazło wyraz w szerokim i pogłębionym ich przedstawieniu w książce, w czym posłużyły przede wszystkim przebadane materiały archiwalne (199 i 248 stron). Obszernie ukazany też został okres pośredni obejmujący całe XIX stulecie (198 stron), aczkolwiek na podstawie jedynie literatury i wybranych materiałów źródłowych. Wyudatniono tu wszystkie te działania odnoszące się do kolejnych etapów procesu profesjonalizacji nauczycieli szkół początkowych, które wynikały z ducha reform pombalińskich, a znajdowały wyraz w przedsięwzięciach Rewolucji Liberalnej (1820) oraz okresu przemian tzw. Regeneracji (1851). Krótko natomiast zostały potraktowane dwa okresy (18 i 29 stron), które stanowią niejako element uzupełniający podstawowej problematyki książki, a mianowicie okres od XVI do poł. XVIII w., oraz czasy najnowsze, od 1933 r. po nasze niemal dni (s. 13–15).

W związku z prezentacją w książce podstawowej problematyki dotyczącej ewolucji w zakresie profesjonalizacji personelu nauczycielskiego w okresie od połowy XVIII w. do początku lat trzydziestych XX w. wyłonił się problem nazywania przedstawicieli tej grupy społeczno-zawodowej. Sprawa jest o tyle zasadna, by ją zasygnalizować, iż wprowadzane do użytku nazwy i wyudatnione w książce występują zarówno przy cytowaniu źródeł, jak również w wywodach interpretacyjnych. Warto je zatem przytoczyć, gdyż stanowią także interesujący detal z dziejów szkolnictwa początkowego Portugalii. I tak do początków XIX w. używano nazwy „nauczyciel”, lecz dla odróżnienia go od tych, co uczyli w szkołach wyższego stopnia, dodawano do poł. XVIII w. określenia: „szkolny” lub od „czytania i pisania”,

a w okresie reform pombalińskich wprowadzono przymiotnik: „królewski”. W pierwszej połowie XIX w. nastąpiła zmiana, pojawiła się nowa nazwa — „profesora”, która utrzymuje się po dziś dzień, z tym że w dalszym ciągu wystąpiły kolejne dodatkowe określenia specyfikujące ów tytuł zawodowy, a mianowicie był to najpierw profesor „nauki początkowej”, następnie w drugiej poł. XIX w. i w pocz. XX w. — „oświaty początkowej”, a od poł. XX w. — „szkoły początkowej” lub po prostu „professor primario”, co w naszym języku znaczy także „profesor szkoły początkowej” (s. 12—13, 918). Zrozumiałe jest zatem, iż termin ten użyty został w tytule książki, aczkolwiek z pominięciem w.w. dodatkowych określeń o charakterze specyfikacji.

Pozostając pod wrażeniem i wymową bogactwa treści omawianej książki warto przynajmniej zasygnalizować — zarówno dla celów poznawczych, jak i porównawczych — jedynie niektóre sprawy, które wyrażały także przeciwstawne symptomy owych zjawisk szkolno-pedagogicznych w Portugalii. Dla przykładu, pod wpływem reform pombalińskich w krótkim czasie wzrosła ponad czterokrotnie liczba nauczycieli. W 1777 r. był 1 nauczyciel na 20800 mieszkańców, a już w 1781 r. na 4680 (s. 224). Podobny proces, aczkolwiek w mniejszych rozmiarach, nastąpił w 2 poł. XIX w., gdy w 1852/53 r. 1 szkoła początkowa przypadała na 1685 mieszkańców, a w 1899/1900 r. tylko na 890 (s. 350). Tymczasem odsetek analfabetyzmu był w tym samym okresie wysoki pomimo wprowadzonego od 1844 r. obowiązku szkolnego; w zjawisku tym występowały niewielkie tendencje spadkowe, gdy w 1878 r. analfabetyzm obejmował aż 78,1% ludności powyżej 7 r. życia, a w 1900 r. jeszcze 74,1% ogółu tej populacji (s. 351). Te rozbieżności miały także miejsce — w świetle wyników badań autora prezentowanej książki — w latach 1920 i 1930, kiedy jeden nauczyciel szkoły początkowej przyspadał na 742, a następnie na 695 mieszkańców Portugalii (s. 593), lecz stopień skolaryzacji, mimo przypominanego przez zarządzenia obowiązku szkolnego, utrzymywał się na niskim poziomie, wyrażał się tylko w 30,3% wszystkich dzieci w wieku szkolnym, a w 1930 r. wzrósł jedynie do 37,7% (s. 575); natomiast odsetek analfabetyzmu ludności powyżej 7 r. życia zmniejszył się w tych latach tylko od 66,2 do 61,8%, by dopiero w 1940 r. obniżyć się do 49% tej populacji (s. 569).

Interesujące są w tej samej mierze wywody na temat przyczyn tych zjawisk, a także szczegółowe zagadnienia związane ze szkołą początkową i jej nauczycielem, w których można również znaleźć wyjaśnienia w przedmiocie powyż-

szych zjawisk, często przeciwstawnych sobie. Chodzi mianowicie o ukazane w książce takie problemy szczegółowe, jak rozwój i prace nad modernizacją zakładów kształcenia nauczycieli szkół początkowych (s. 368 i n.), sprawa postępującej feminizacji w tej grupie zawodowej nauczycieli (s. 591 i n.), następnie zagadnienie warunków materialnej egzystencji tych nauczycieli, przy utrzymującym się niskim ich uposażeniu (s. 643 i n.), czy problem ich pochodzenia społecznego (s. 602 i n.) oraz zasięg ich udziału w ruchu związkowym (s. 492—693 i n.).

Książka w swym układzie edycyjnym składa się z czterech części, których trzy pierwsze mieszczą się w tomie I, a część czwarta wraz z wykazami w tomie II. I tak część pierwsza podaje podstawowe założenia metodologiczne prac w zakresie socjologii zawodów i badań socjologiczno-historycznych nad genezą i rozwojem zawodu nauczycielskiego (s. 21—92). Przedmiotem części drugiej jest okres wprowadzenia i początkowej realizacji reform szkolnych m.in. S. J. Pombala, które określały jednocześnie narodziny i pierwsze formy procesu profesjonalizacji nauczycieli szkół początkowych w latach 1759—1794 (s. 93—315). Prezentacja tego okresu poprzedzona została w ramach tej samej części krótkim zarysem dziejów szkolnictwa początkowego w Portugalii od XVI do poł. XVIII w. (s. 99—116). W części trzeciej pomieszczonego dzieje dalszych przeobrażeń w dziedzinie tego szkolnictwa i zawodu nauczyciela, jakie następowały w ciągu całego XIX w., przy czym przedstawione w tej materii zagadnienia z 2 poł. XIX w. (okresu Regeneracji) zostały opracowane na podstawie literatury oraz głównie analizy wyników dwóch ankiet inspekcyjnych przeprowadzonych we wszystkich szkołach w latach 1867 i 1875 (s. 317—514). Część czwarta i ostatnia obejmuje lata 1901—1933, tj. okres finałowych wielkich przekształceń demokratycznych w dziedzinach szkoły i zawodu nauczyciela w duchu reform pombalińskich i czasu Regeneracji a zarazem początku nowego kierunku przeobrażeń związanych z formacją „nowego państwa” o ustroju totalitarnym, z jednoczesnym ukazaniem niejako w podsumowaniu tej części paralelnego zaangażowania szkoły i nauczyciela w działaniach ruchu Nowego Wychowania (s. 517—764). W formie epilogu do tej części przedstawiona została w ramach krótkiego zarysu historia szkolnictwa i zawodu nauczycielskiego w czasach dyktatury A. Salazara (1933—1968) i po jej obaleniu w wyniku rewolucji z 1974 r. oraz problemy i pytania, jakie postawiła nauczycielstwu szkół początkowych w Portugalii współczesność (s. 765—793).

W końcowej partii tomu II (na 146 stronach) zamieszczone są kolejno: w.w. wykazy źródeł i bibliografii (s. 794–883), wyciągi trzech dokumentów, w tym w.w. ankiet z XIX w. jako aneksy (s. 885–904), indeks osób wraz z nazwami miejscowości i instytucji szkolnych (s. 905–915) i krótki glosariusz z objaśnieniami znaczenia niektórych nazw używanych w słownictwie szkolnym Portugalii (s. 917–918), a na końcu wykazy bogatego materiału ilustracyjno-wykresowo-tabelarycznego, liczącego z mapkami 119 pozycji (s. 919–929), który zamieszczony w tekście obydwu tomów stanowi doskonałą dodatkową wykładnię pogłówną prezentowanych przez autora analiz w obszarze bez

mała wszystkich kolejnych okresów i zagadnień badanej problematyki historyczno-pedeutologicznej.

W podsumowaniu niniejszego omówienia dwutomowej książki autorstwa António Nóvoa'y wolno też stwierdzić, iż jako publikacja o dużej wartości naukowej służyć może również na naszym polskim gruncie zarówno w zakresie poznania problemów szkolnych i pedeutologicznych w aspekcie historycznym kraju małego u nas znanego, jak również w ramach podejmowanych coraz szerzej w tej dziedzinie badań historyczno-porównawczych.

Leonard Grochowski

Jean-Pierre Briand, Jean-Michel Chapoulie, Françoise Huguet, Jean-Noël Luc, Antoine Prost, L'ENSEIGNEMENT PRIMAIRE ET SES EXTENSIONS. ANNUAIRE STATISTIQUE, 19e–20e SIÈCLES. Écoles maternelles, primaires, primaires supérieures et professionnelles, Paris 1987, Service d'Histoire de l'Éducation INRP – Economica, ss. 277. [Coll.:] L'École à travers ses statistiques.

Podjęwane we Francji w latach sześćdziesiątych badania nad dziejami alfabetyzacji i skolaryzacji w tym kraju w ciągu ostatniego stulecia (m.in. kolokwium w Grenoble, 1968 r.) zwróciły uwagę badaczy na podstawowy problem w tej dziedzinie, a mianowicie na zróżnicowany charakter wielu wprawdzie dostępnych, lecz niejednorodnych, zwłaszcza pod względem ich wiarygodności, materiałów źródłowych, a głównie statystycznych. Sprawa ta była podnoszona wielokrotnie i później także w innych krajach, co w konsekwencji rodziło konieczność krytycznego ustosunkowania się do każdego zespołu materiałowego; w dalszej perspektywie zarysowała się wizja ich etapowej i generalnej weryfikacji, głównie przez przygotowanie i wydanie nowej edycji tych źródeł. Pod wpływem tych nacisków sprawę przejął w połowie lat osiemdziesiątych Zakład Historii Wychowania paryskiego Instytutu Narodowego Badań Pedagogicznych, który zapoczątkował wydanie nowej serii o charakterze dokumentacyjno-statystycznym, zatytułowanej „Szkoła w świetle swoich statystyk”. Pierwsza opublikowana w tej serii książka pióra Jeana-Noëla Luce'a poświęcona jest zagadnieniom introdukcyjnym i metodologicznym, prezentując główne etapy redagowania i wydawania dawnych statystyk szkolnych i jednocześnie podając sposoby ich wykorzystania w świetle wymogów krytyki naukowo-historycznej. (J.-N. Luc, *La Statistique de l'enseignement primaire, XIXe–XXe siècles. Politique et mode d'emploi*. Paris 1985, SHE INRP – Economica, VII – 244 p.) Drugą publikacją tej serii jest prezentowana tu książ-

ka, wydana w 1987 r. (por. J. Gavaille et J.-N. Luc, *Faut-il brûler la statistique de l'enseignement primaire?*, „Histoire de l'Éducation”, 1987, nr 33, s. 47–64).

Omawiana książka jest dziełem zbiorowym opracowanym przez pięciu autorów i posiada charakter typowo dokumentacyjny. Jest bowiem nowym, retrospektywnym rocznikiem obejmującym dane statystyczne dotyczące skolaryzacji, jaka kształtowała się w szkołach francuskich I stopnia od początków XIX w. do 1985 r. Te roczne zestawy ilustrujące procesy demografii szkolnej i stopnie skolaryzacji dotyczą trzech typów szkolnictwa francuskiego, stanowiących tegoż I stopień, a mianowicie zakładów wychowania przedszkolnego, szkół początkowych (elementarnych) oraz szkół początkowych wyższych i zawodowych, które niejako wydłużały pion szkolnictwa początkowego, stanowiąc też jego nadbudówki. Z powyższego względu książka została podzielona na trzy części. Wprowadzeniem do całości z podaniem niektórych zasad weryfikacji zebranych i wykorzystanych materiałów statystycznych o różnej proveniencji i zastosowanych przez autorów kryteriów ich poszerzowania jest kilkunastoniowy, interesujący wstęp pióra Pierre'a Casparada, kierownika w.w. Zakładu Historii Wychowania i zarazem programu badawczego realizowanego przez ten Zakład w ramach prac naukowych INRP.

Publikacja w swej treści obejmuje trzy podstawowe elementy składowe, wśród których centralne miejsce zajmują tabele z naniesionymi danymi liczbowymi stanowiącymi roczne wy-